

Kohti neuromoninaisempaa kaupunkia: lähtökohtia yhdenvertaisemmalle ja neuroesteettömälle kaupunkisuunnittelulle

RIINA LUNDMANN
Tampereen yliopisto

Lundman, Riina (2024) Kohti neuromoninaisempaa kaupunkia: lähtökohtia yhdenvertaisemmalle ja neuroesteettömälle kaupunkisuunnittelulle (Toward a more neurodiverse city: Proposals for more inclusive and neuro-accessible urban planning). *Terra* 136(1) 25–36. <https://doi.org/10.30677/terra.141935>

Neurodiversity refers to the variability in people’s neurological or neurobiological characteristics, including, for instance, autism and ADHD. This paper examines how neurodiversity can be better considered in cities and in urban planning, which is a topic Finnish urban research has not previously covered. In this study, 13 representatives of Finnish disability organizations focusing on neurodiversity, brain health, and accessibility were interviewed. The study is based on qualitative content analysis, in which three different themes pertaining to neurodiversity and the city were recognized: 1) inclusion and diversity, 2) accessibility and design, and 3) participation and advocacy. The results indicate that a neurodiverse city is clear, calm, flexible, predictable, and tolerant. In conclusion, a more neurodiverse city promotes the inclusion of neurodivergent people through neuro-accessible urban planning while accepting people’s neurological difference and diversity.

Key words: accessibility, city, inclusion, neurodiversity, urban planning

Riina Lundman, Rakennetun ympäristön tiedekunta, Tampereen yliopisto, PL 600, FI-33014 Tampereen yliopisto, Tampere, Finland. E-mail <riina.lundman@tuni.fi>.

Suomalaisessa kaupunkitutkimuksessa ei ole aiemmin juurikaan huomioitu neuromoninaisuuden kysymyksiä sellaisenaan, vaikka kaupunkitila on neurokirjoon kuuluvien henkilöiden arjen ympäristö siinä missä muidenkin. Neuromoninaisuus (*neurodiversity*) viittaa ihmisten neurologisten tai neurobiologisten ominaisuuksien vaihteluun (Stenning & Bertilsdotter-Rosqvist 2021). Lääketieteellisesti neurokirjo liitetään usein kehityksellisiin neuropsykiatrisiin häiriöihin, joihin laskeetaan muun muassa autismitkirjo ja aktiivisuuden ja tarkkaavuuden häiriö ADHD (Sonuga-Barke &

Thapar 2021), mutta neuromoninainen näkökulma pyrkii eroon lääketieteellisistä määritelmistä ja korostaa aivotoimintojen erilaisuutta ja moninaisuutta (Singer 1998; Chapman 2020; Stenning & Bertilsdotter-Rosqvist 2021). Laajasti ymmärrettyinä neurokirjoon voidaan ymmärtää sisältyvän kaikenlaiset neurotyypit eli myös neurotyypillisten enemmistö. Käyttäessäni ilmaisua ”neurokirjon henkilöt” viitataan tässä yhteydessä kuitenkin henkilöihin, joiden aivotoiminnoissa on eroja neurotyypillisiin ihmisiin verrattuna (vrt. Judge 2016: *neuro-difference*). Niin sanotun vammaisuuden sosiaalista mallia

(Oliver 1983, 1996, 2013) soveltaen neurokirjon henkilöiden mahdollisten haasteiden ei nähdä johdettavan neurologisista ”häiriöistä” vaan ympäröivästä yhteiskunnasta ja sen syrjivistä rakenteista ja asenteista (den Houting 2019). Tässä artikkelissa tarkastelen neuromoninaisuutta erityisesti kaupunkikontekstissa, eli tutkin neurokirjon henkilöiden asemaa kaupungeissa erityisesti tilallisesta näkökulmasta. Tutkimukseni perustuu eri järjestöjen edustajille tehtyihin tutkimushaastatteluihin.

Neurokirjon henkilöt tarkastelevat, kokevat ja aistivat maailmaa ja ympäristöä usein eri tavalla mitä neurotyypilliset ihmiset (Williams 1998; Davidson & Henderson 2017; Judge 2018). Kaupunkiympäristö ja runsaat aistiärsykkeet aiheuttavat kuormitusta aivoille ja julkisen tilan normatiiviset säännöt saattavat aiheuttaa väärinkäsityksiä. Myös kommunikaatiossa ja vuorovaikutuksessa voi olla eroja, minkä takia perinteiset tai yksipuoliset osallistamisen keinot esimerkiksi kaupunkisuunnittelussa eivät aina sovellu neurokirjon henkilöille parhaimmalla tavalla. Siinä missä neuromoninaisuutta ja neurokirjoa on alettu huomioida asumisen (Nagib & Williams 2017; Marcotte ym. 2023) lisäksi muissa arjen ympäristöissä, kuten kouluissa (Parikka ym. 2017; Rentenbach, Prisolovsky & Gabriel 2017), korkeakouluissa (Clouder ym. 2020; Pesonen ym. 2023) ja työpaikoilla (Bruyère & Colella 2022), julkisen kaupunkitilan kohdalla keskustelu on vielä vähäistä. Neuroystävällisten tilojen suunnittelun kannalta erilaiset esteettömyyskysymykset ovat keskeisiä, mutta ne poikkeavat perinteisistä fyysisistä liikuntaesteettömyyttä korostavista käytännöistä. Varsinkin ympäristön aistiesteettömyys on olennaista neurokirjon henkilöiden kannalta, joilla on usein erilaisia aistiherkkyksiä tietynlaisia valoja, ääniä tai hajuja kohtaan. Käytän artikkelissa neuroesteettömyyden käsitettä kuvaamaan sellaisia esteettömyysratkaisuja, joilla voidaan edistää neurokirjon henkilöiden osallisuutta kaupungeissa ja muissa ympäristöissä.

Tutkimukseni on yhteiskuntatieteellistä, eli en otta tässä tekstissä kantaa neurokirjon henkilöiden diagnosiikkaan tai kuntoutukseen. Määrittelen neurokirjon tavallista laajemmin siten, että liitän siihen kehityksellisten neurobiologisten ominaisuuksien lisäksi erilaiset saadut aivovauriot, kuten aivovammat ja -sairaudet. Kyseinen määrittely mahdollistaa aiheen kattavamman tarkastelun, koska yhdenvertaisemman kaupungin ja kaupunkisuunnittelun kannalta ei varsinaisesti ole merkitystä, mistä ihmisten aivojen erilaisuus johtuu. Neuromoninaiselle näkökulmalle tyypillisesti olen pyrkinyt hyödyntämään tekstissäni ja sanavalinnoissani neurokirjon henkilöiden itsensä suosimaa terminologiaa (Miten puhumme itsestämme... 2022; Dindar ym. 2023),

jossa vältetään ableistista eli vammaisia syrjivää kieltä ja pyritään siten luomaan myönteisempää kuvaa neuromoninaisuudesta (Bottema-Beutel ym. 2021; Dindar ym. 2023). Koska neuromoninaisuudessa on jo lähtökohtaisesti kyse monitahoisesta ilmiöstä ja asiasta, tutkimus ei pyri yleistykseen, vaan tavoitteena on syventää tietoa ja luoda pohjaa neuromoninaisempaa kaupunkia koskevalle tutkimukselle ja käytännöille Suomessa.

Vaikka neuromoninaisuus pyrkii välttämään lääketieteellistä lähestymistapaa, on olennaista tunnistaa tiettyjä neurokirjon eri muotoihin liittyviä erityispiirteitä, jos halutaan ymmärtää ja suunnitella neuroesteettömiä kaupunkiympäristöjä. Esimerkiksi autismikirjoon liittyy usein erilaisia aistiherkkyksiä (Robetson & Baron-Cohen 2017) sekä kommunikaation, sosiaalisen vuorovaikutuksen ja käyttäytymisen erityispiirteitä (Socada 2020), jolloin arjen ympäristöjen esteettömyydestä huolehtiminen on tärkeää (Autismikirjon häiriö: Käypä hoito -suositus 2023). ADHD:n osalta erilaisten ympäristötekijöiden on todettu vaikuttavan oireistoon joko oireita voimistaen tai lievittäen (ADHD: Käypä hoito -suositus 2019). Myös aivovammojen jälkitiloihin kuuluu yleensä erilaisia neuropsykologisia, neuropsykiatrisia ja muita oireita, kuten toiminnanohjauksen vaikeuksia, ärsykeherkkyyttä ja väsyvyyttä (Turkka 2004), jotka vaikuttavat arjen toimintakykyyn eri ympäristöissä. Neurokirjon henkilöiden välillä ja yksittäisen henkilönkin kohdalla voi olla suurta vaihtelua siinä, miten eri piirteet ilmenevät arjessa ja eri tilanteissa, mikä entisestään korostaa neurokirjon moninaisuutta. Lisäksi erilaiset liitännäisdiagnoosit ovat yleisiä. Näin ollen ei ole mahdollista esittää yksiselitteistä mallia neuroesteettömälle kaupungille, vaan kyse on neuromoninaisuuden huomioimisesta käsitteen laajassa merkityksessä.

Tarkastelen tässä artikkelissa, miten neuromoninaisuus voidaan huomioida paremmin kaupungeissa ja kaupunkisuunnittelussa. Yhdistän neuromoninaisuuden käsitteen tilalliseen tarkastelutapaan, eli minua kiinnostaa neurokirjon henkilöiden ja kaupunkitilan välinen suhde. Tulkiten tilaa erilaisten materiaaalisten, sosiaalisten, kehollisten ja merkityksiin liittyvien vuorovaikutussuhteiden kudelmana (Massey 2005). Tilallista lähestymistapaa on aiemmin hyödynnetty esimerkiksi maantieteellisessä vammaistutkimuksessa (Imrie & Edwards 2007; Hall & Wilton 2017), jossa siinäkin – ja ylipäänsä maantieteessä – on ryhdytty pohtimaan neuromoninaisuuden kysymyksiä kuitenkin vasta aivan viime vuosina (ks. Judge 2016; Davidson & Henderson 2017; Kenna 2022, 2023; Vanolo 2023). Tutkimuksen empiiristä osiota varten olen haastatellut neurokirjoihin, aivoterveystien ja esteet-

tömyyteen keskittyvien suomalaisten vammaisjärjestöjen edustajia (n=13). Lisäksi olen käynyt läpi vammaisten oikeuksia ja rakennettua ympäristöä koskevaa lainsäädäntöä, säädöksiä ja ohjeistuksia ja tarkastellut, miten kyseissä asiakirjoissa huomioidaan neurokirjon henkilöiden tilalliset erityistarpeet. Tutkimuskysymykseni ovat: 1) millainen on neuromoninaisempi kaupunki? ja 2) miten neuromoninaisuus ja neurokirjon henkilöt tulisi huomioida kaupunkitilassa ja sen suunnittelussa?

Neuromoninaisuuden käsite ja kaupunkitutkimus

Neuromoninaisuuden käsitteen tausta liitetään usein sosiologi Judy Singerin (1998) omakohtaiseen teokseen, jossa hän kirjoittaa neuromoninaisuuden poliittisuudesta ja siitä, miten ihmisten neurologinen erilaisuus on rinnastettavissa sellaisiin yhteiskunnallisiin kategorioihin kuin luokka, sukupuoli tai etnisuus (Singer 1998: 8). Neuromoninaisuudelle ei varsinaisesti ole yhtä vakiintunutta määritelmää (Chapman 2020), mutta yleisimmin sillä viitataan ajatukseen ihmisaivojen luonnollisesta vaihtelusta (Stenning & Bertilsdotter-Rosqvist 2021). Neuromoninaisuuden idean ympärille on kehittynyt yhteiskunnallinen liike, joka korostaa neurokirjon henkilöiden omaa toimijuutta, aktivismia ja identiteettiä (esim. Kapp 2020). On puhuttu myös neuromoninaisesta paradigmatista (den Houting 2019) eli laajemmasta tietoteoreettisesta ja periaatteellisesta näkökulmasta, jossa neurokirjo ymmärretään erona (*difference*) eikä vajaavaisuutena (*deficit*) (ks. Kapp ym. 2013). Neuromoninaisuudessa on siten kyse käsitteestä ja lähestymistavasta, jonka kautta pystytään tutkimaan neurokirjoa ja samalla edistämään neurokirjon henkilöiden asemaa ja oikeuksia yhteiskunnassa.

Akateemisissa keskusteluissa neuromoninaisuutta on tarkasteltu muun muassa intersektionaalisista (Strand 2017), eettisistä (Perry & Yankowski 2014; Hens, Robeyus & Schaubroeck 2018) ja erilaisia normatiivisuuksia haastavista queer- ja cripteoreettisista (Kafer 2013; Yergeau 2018; Egner 2019) näkökulmista käsin. Lisäksi on pohdittu neuromoninaiseen ajatteluun liittyvien käsitteellisten ja poliittisten tavoitteiden eroavaisuuksia (Nelson 2020), kiistelty neurokirjon lääketieteellisistä ja sosiaalisista määritelmistä (Jaarsma & Welin 2012; Shaw ym. 2021; Sonuga-Barke & Thapar 2021) ja tuotu esille tutkijoiden omaa neurokirjoa (esim. Milton 2014; Judge 2018; Woods ym. 2018; den Houting 2019). Neuromoninaisuuden käsitettä on myös kritisoitu, koska sen on koettu kohtelevan eri tavoin toimintakyvyiltään erilaisia neurokirjon henkilöitä

(Jaarsma & Welin 2012), olevan neurosentrinen eli selittävän ihmisten käyttäytymistä vain aivotointojen kautta (Satel & Lilienfeld 2013; Dyck & Russell 2020) ja olevan rajaukseltaan epätarkka sen suhteen, ketkä kuuluvat neuromoninaiseen liikkeeseen tai saavat edustaa sitä (Russell 2020). Neuromoninaisuus on näin ollen laajasti ja välillä kiivaastikin väitelty aihe niin tutkijoiden kuin aktivistien parissa (ks. Woods ym. 2018), ja käsitteen onkin nähty olevan jatkuvan muutoksen kohteena (Chapman 2020).

Myös kaupunkitutkimuksessa on viime vuosina alkanut ilmestyä neuromoninaisuutta käsitteleviä kansainvälisiä artikkeleita. Esimerkiksi maantieteilijä Therese Kenna (2022) on kehittänyt neuromoninaisuuden kaupunkimaantiedettä, jossa huomioidaan neurokirjon henkilöiden kokemukset kaupungissa. Lisäksi Kenna (2023) on tarkastellut neuromoninaisuuden ja kaupunkitilan välistä suhdetta ulossulkemisen ja kuulumisen käsitteiden kautta, eli miten neurokirjon henkilöt voivat toisaalta kokea ulkopuolisuutta ja näkymättömyyttä kaupungissa mutta toisaalta ottaa tilaa haltuun jatkuvilla mikrotason neuvotteluilla tilan kanssa. Kaupunkitutkija ja maantieteilijä Alberto Vanolo (2023) on puolestaan lähestynyt neuromoninaisuuden teemaa kriittisen kaupunkitutkimuksen kautta ja kehittänyt tätä varten ”autistisen kaupungin” käsitteen. Vanolon (2023: 203) mukaan autistinen kaupunki haastaa kiireisen ja levottoman kapitalistisen kaupunkikehityksen rauhallisuutta ja monotonisuutta painottavalla vastanarratiivillaan. Samalla autistinen kaupunki tarjoaa mahdollisuuksia, pitää huolta, sallii ja voimaannuttaa kaikenlaisia ihmisiä sekä juhlii neurokirjoa ja sen mukanaan tuomaa ”vaihtoehdoista tapaa jäsentää urbaania todellisuutta” (Vanolo 2023: 15).

Kansainvälisesti on tehty myös konkreettisempaa tutkimusta rakennetusta ympäristöstä ja neurokirjosta erityisesti autismikirjon kohdalla (Davidson & Henderson 2017; Black ym. 2021; Tola ym. 2021; McAllister, McBeth & Galway 2022). Usein nämä tutkimukset koskevat aistiesteetöntä ympäristöä ja sen suunnittelua (Davidson & Henderson 2017; Toronyi 2021) mutta myös kommunikatiivisen suunnittelun ableistisuutta (Salomon & Cho 2022) sekä laajemmin neuromoninaisuutta ja arkkitehtuuria (Illes ym. 2022). Esimerkiksi rakennetun ympäristön tutkijat Keith McAllister, Aine McBeth ja Neil Galway (2022) ovat listanneet suunnitteluperiaatteita ja -ratkaisuja, joita voidaan hyödyntää autisismiystävällisemmän kaupungin suunnittelussa. Näitä ovat erilaisten siirtymätilojen, kuten julkisen liikenteen asemien ja kulkureittien, aistiesteetön suunnittelu; rauhallisten ja hiljaisten tilojen tarjoaminen muista julkisista tiloista erillään mutta

kuitenkin niiden lähellä; laajojen alueiden, kuten puistojen ja aukoiden, jakaminen pienempiin ja toiminnoiltaan erilaisiin osiin; sekä huomion kiinnittäminen jalankulkijoiden turvallisuuteen ja selkeisiin opasteisiin. Samantyyppisiä ratkaisuja ehdottavat maantieteilijät Joyce Davidson ja Victoria Henderson (2017), jotka painottavat hillittyä valo-, ääni- ja värimaailmaa sekä kaupunkitilojen jatkuvuutta ja ennustettavuutta. Myös Kenna (2023) korostaa, miten kaupunkitilan rauhallisuus, ennustettavuus ja tutuus ovat tärkeitä tekijöitä inklusiiviselle ja neurokirjon huomioivalle kaupungille. Samalla hän kuitenkin muistuttaa, että neuromoninaisuus pitäisi nähdä laajemminkin kuin pelkästään aistiesteettömyyden ja rakennetun ympäristön kysymyksenä. Autismiystävällisessä suunnittelussa on Kennan (2023: 649) mukaan riski, että se voi lisätä tahatonta eriyttämistä ja horjuttaa ajatusta neurokirjon luonnollisesta moninaisuudesta.

Neuromoninaisuus yhdenvertaisuus- ja esteettömyysasiana Suomessa

Neuromoninaisuus liittyy vahvasti yhdenvertaisuuden kysymyksiin. Yhteiskunnallisesti tarkasteltuna aivotoiminnoiltaan erilaiset ihmiset ovat vähemmistöasemassa neurotyypillisiin henkilöihin verrattuna (Radulski 2022), minkä lisäksi erilaisten yhteiskuntaan ja ympäristöön liittyvien esteiden takia neurokirjon henkilöiden voidaan ajatella muodostavan oman – joskin monitahoisen – vammaisryhmänsä (den Houting 2019). Tällöinkin on huomioitava, että yksilötasolla henkilöiden toimintakyky vaihtelee suuresti. Suomen perustuslaki (731/1999) määrää, että kaikki ovat yhdenvertaisia lain edessä (6 §), ja yhdenvertaisuuslaki (1325/2014) määrittelee viranomaisille velvollisuuden edistää eri väestöryhmien yhdenvertaisuutta (5 §). Yhdenvertaisuuden edistämisen voidaan ymmärtää koskevan myös neurovähemmistöjä ja neurokirjon henkilöitä heidän vähemmistö- ja vammaisasemansa vuoksi. Pääministeri Sanna Marinin hallituskaudella laaditun mutta sittemmin voimaantuloaan siirretyn uuden vammaispalvelulain (675/2023) tarkoituksena olisi ollut ”toteuttaa vammaisen henkilön yhdenvertaisuutta, osallisuutta ja osallistumista yhteiskunnassa sekä ehkäistä ja poistaa niiden toteutumisen esteitä” (1 §). Kyseisessä laissa sosiaalinen toimintarajoite on mainittu osana vammaisen henkilön määritelmää (2 §), mikä olisi ollut tärkeä lisäys erityisesti joidenkin neuro- ja autismikirjon henkilöiden osalta. Vammaispalvelulain valmistelu tullaan kuitenkin aloittamaan uudestaan pääministeri Petteri Orpon hallituskaudella (Vahva ja välittävä Suomi... 2023: 35). Epäselvästä tilanteesta huolimatta ja osittain

sen vuoksi neuromoninaisuus on osa ajankohtaista ja kiisteltyäkin yhdenvertaisuuskeskustelua myös Suomessa (ks. Autismiliitto 2023; Sutinen 2023).

YK:n vammaisten henkilöiden oikeuksia koskevassa yleissopimuksessa (ns. YK:n vammaissopimus; Yleissopimus... 27/2016: johdanto) todetaan, että ”vammaisuus on seurausta sellaisesta vuorovaikutuksesta vammaisten henkilöiden ja asenteista ja ympäristöstä johtuvien esteiden välillä, joka estää näiden henkilöiden täysimääräisen ja tehokkaan osallistumisen yhteiskuntaan yhdenvertaisesti muiden kanssa”. Kyseisessä määritelmässä korostuvat vammaisuuden, ympäristön ja yhteiskunnan välinen vuorovaikutteinen suhde tilallisessa mielessä (vrt. Imrie & Edwards 2007; Hall & Wilton 2017), ja se voidaan laajentaa kattamaan myös neurokirjon henkilöitä ja heidän asemaansa yhteiskunnassa. Tilan osalta sosiaalinen tila näyttäytyy YK:n määritelmässä ennen kaikkea asenne-, osallisuus- ja yhdenvertaisuuskysymyksenä. Myös rakennetun tilan esteettömyys ja saavutettavuus ovat olennaisia vammaisille ja – kuten tässä artikkelissa on tulkittu – neurovähemmistöille. YK:n vammaissopimuksessa (9 artikla) todetaan muun muassa, että vammaisille henkilöille on varmistettava yhdenvertainen pääsy fyysiseen ympäristöön sekä kaupungeissa että maaseutualueilla ja niin sisä- kuin ulkotiloissa. YK:n vammaissopimus on ollut Suomessa voimassa vuodesta 2016 alkaen. Toinen varsinkin julkisten tilojen ja siten kaupunkiympäristön esteettömyyden kannalta merkittävä kansainvälinen säädös olisi niin sanottu Euroopan unionin esteettömyysdirektiivi (EU 2019/882), mutta kyseisen direktiivin rakennettua ympäristöä koskevaa osuutta (liite III) ei ole ainkaan vielä otettu käyttöön Suomen kansallisessa lainsäädännössä (HE 2022/41).

Suomessa neurokirjon henkilöiden asema kaupunkisuunnittelussa on epäselvä, vaikkakin rakennetun ympäristön ja esteettömyyden osalta on jo muutoin olemassa sitovaa lainsäädäntöä. Nykyinen maankäyttö- ja rakennuslaki (132/1999) asettaa alueiden käytön ja siten kaupunkisuunnittelun yhdeksi tavoitteeksi eri väestöryhmien tarpeet tyydyttävän elin- ja toimintaympäristön luomisen (5 §). Kyseisen lain mukaan rakennushankkeeseen ryhtyvän on huolehdittava rakennuksen ja sen piha- ja oleskelualueiden esteettömyydestä ja käytettävyydestä (117 e §), minkä lisäksi valtioneuvosto on antanut erillisen asetuksen rakennuksen esteettömyydestä (Valtioneuvoston... 2017/241). Näissä säädöksissä ei kuitenkaan huomioida neurokirjon henkilöiden tilallisia erityistarpeita, vaan esteettömyys ja siten vammaisuus ymmärretään pitkälti fyysisten liikkumisesteiden kautta. YK:n vammaissopimusta ja rakennetun ympäristön esteettömyyden lainsäädäntö- ja ohjaustarpeita käsittelevässä selvityksessä

Laura Arpiainen ja kumppanit (2021) toteavat, että Suomen nykyinen lainsäädäntö ei huomioi riittävästi esimerkiksi aistiesteettömyyttä tai julkisia ulkotiloja. Arpiainen ym. (2021: 94–95) nostavat esille myös asenteisiin vaikuttamisen tärkeyden sekä kokonaisvaltaisen ja ihmisoikeuksiin perustuvan esteettömyyden merkityksen. Vaikka selvityksessä ei erikseen käsitellä neuroesteettömyyteen liittyviä asioita, kyseiset seikat ovat merkityksellisiä neurovähemmistöille. Joissakin ohjaavissa asiakirjoissa, kuten suunnittelijoille suunnatuissa RT-ohjekorteissa (RT 09-11022; RT 103141), tuodaan lyhyesti esille aistiesteettömyyteen liittyviä asioita, mutta tällöinkin aistiympäristöä käsitellään lähinnä näkö- ja kuulovammaisten näkökulmasta eikä aistisäätelyltään herkkien henkilöiden osalta.

Ympäristöministeriön esteettömyystyöryhmän raportissa esitetään ehdotuksia esteettömyyslainsäädännön kehittämiseksi ja muiksi toimenpiteiksi (Rakennettu ympäristö kaikille... 2023). Kyseisiä ehdotuksia voidaan soveltaa myös neuromoninai- semman kaupungin suunnittelussa. Raportissa (s. 3) on muun muassa tunnistettu tarve vahvistaa ja toteuttaa ihmisoikeuslähtöistä, yhdenvertaista ja vammaisten itsemääräämisoikeutta turvaavaa esteettömyyttä. Lisäksi raportissa korostetaan, miten esteettömyyttä tulisi tarkastella kokonaisuutena, ja esteettömyyslainsäädäntöä kehitettäessä pitäisi huomioida esteettömyyden eri osa-alueet (s. 4) eli myös aistiesteettömyys ja tilojen hahmottamisen helppous. Raportissa (s. 4) todetaan myös, että tilojen ja ympäristöjen suunnittelussa ei nykyisin välttämättä huomioida riittävästi rakennetun ympäristön sosiaalista, psyykkistä ja kognitiivista kuormitusta. Esteettömyyden yhdeksi ulottuvuudeksi mainitaan tilaratkaisut ja kuinka ”[t]ilaratkaisuilla voidaan vaikuttaa ihmisten toimintakykyyn, aistitiedon käsittelyyn, hahmottamiseen ja tarkkaavuuteen, kommunikaatioon ja poistaa tai vähentää ymmärtämiseen liittyviä esteitä” (Rakennettu ympäristö kaikille... 2023: 7). Neuroesteettömyys ja sen yhteys tilallisuuteen ja rakennettuun ympäristöön on näin ollen tunnistettu, joskaan ei suoraan nimetty. Kehittämistarpeiden tunnistamisesta on kuitenkin vielä matkaa käytäntöjen toteutumiseen ja vakiintumiseen, min- kä vuoksi tarvitaan lisää ymmärrystä neurokirjon henkilöiden kokemuksista kaupungissa (vrt. Kenna 2022) ja neuromoninai- semman kaupungin mahdol- lisuuksista (Vanolo 2023).

Aineisto ja menetelmät

Olen haastatellut tätä tutkimusta varten edustajia yhdeksästä suomalaisesta järjestöstä ja yhdistyksestä, jotka keskittyvät toiminnassaan neurokirjon, aivoterveysten ja esteettömyyden teemoihin. Haas-

tattelun kohteena olleet järjestöt valittiin Terveiden ja hyvinvoinnin laitoksen ylläpitämästä vammaisalan järjestöjen listauksesta (Vammaisalan järjes- töt 2023), minkä lisäksi otin yhteyttä muutamiin paikallisyhdistyksiin, joiden toiminta-alueella on suuria kaupunkikeskittymiä (Helsinki, Tampere, Turku). Haastatteluissa mukana olleet järjestöt ovat aakkosjärjestyksessä ADHD-liitto, Autismiliitto, Autismisäätiö, Autismiyhdistys PAUT ry, Aivoliit- to, Aivovammaliitto, Invalidiliitto, Kynnys ry ja Turun seudun autismi- ja ADHD-yhdistys Aisti ry. Haastattelut toteutettiin etänä videoneuvotteluyh- teyden kautta vuonna 2023. Osaan haastatteluista osallistui kaksi haastateltavaa, joten haastateltavia eri järjestöjen edustajia oli lopulta yhteensä 13. Haastateltaviin viitataan tekstissä pseudonyymeillä H1–H13. Yksittäisten haastateltavien taustaorgani- saatioita ja tehtävänimikkeitä ei kerrota tarkemmin yksityisyydensuojasyistä. Haastattelut nauhoitet- tiin, litteroitiin ja pseudonymisoitiin, ja aineisto siirrettiin Atlas.ti-analyysohjelmistoon laadullista analyysia varten.

Haastattelut olivat muodoltaan puolistrukturoi- tuja teemahaastatteluja, eli kysymysten aihepiirit olivat ennalta määriteltyjä kirjallisuuden ja tutki- muksen tavoitteiden pohjalta, kun taas kysymysten muoto, järjestys ja laajuus vaihtelivat (Eskola ym. 2018). Kysymykset koskivat järjestöjen vaikutta- mistyötä sekä yleisemmin neurokirjon henkilöiden osallisuutta kaupungeissa, kaupunkitilojen esteet- tömyyttä ja neuromoninaisuuden käsitteen käyttöä ja tulkintaa. Haastateltavia pyydettiin myös visioi- maan, minkälainen voisi olla neuromoninai- sempi kaupunki. Analyysi toteutettiin aineistolähtöisesti painottaen tilallista lähestymistapaa, eli keskityin tarkastelemaan, miten haastateltavat puhuivat neu- romoninaisuudesta suhteessa yhteiskuntaan, ympäristöön ja kaupunkitilaan. Haastatteluaineisto koodattiin (Cope 2010) ja teemoitettiin laadullisen sisällönanalyysein (Tuomi & Sarajärvi 2018) mu- kaisesti. Koodeja oli yhteensä 94, ja ne kategori- soitiin ja määriteltiin edelleen kolmeksi teemaksi, jotka ovat 1) yhdenvertaisuus ja moninaisuus, 2) suunnittelu ja esteettömyys sekä 3) osallistuminen ja vaikuttaminen. Artikkelin seuraavassa osiossa esittelen järjestöhaastattelujen tuloksia kyseisten teemojen mukaisesti jaoteltuina.

Tulokset

Yhdenvertaisuus ja moninaisuus

Järjestöhaastatteluiden keskeiseksi teemaksi nou- see neurokirjon henkilöiden yhdenvertaisuus niin yleisesti kuin kaupunkielämän kannalta. Järjestöjen edustajat tunnistavat ympäristön, yhdenvertaisuus-

den ja osallisuuden välisen suhteen merkittäväksi asiaksi, joka on kuitenkin *”liian vähän tunnistettu ja tunnettu”* (H1) neurokirjon osalta. Haastateltavat näkevät kaupunkiympäristön olevan haastava tila neurokirjon henkilöille monella tapaa, ja tilan voidaan ymmärtää syrjivän vammaisia (H6) ja tuotavan vammaisuutta (H12) vammaisuuden sosiaalisen mallin mukaisesti. Neuromoninaisuus ja kaupunki mielletään osittain ristiriitaisenakin yhtälönä, kuten H10 toteaa: *”nämä on hyvin kaksi ristiriitaisista strategioita monella tavalla, kaupunkistrategia ja neuromoninainen strategia”*. Kaupungin fyysisen ja sosiaalisen tilan sekä yhdenvertaisuuden välillä on siten selkeä yhteys, mikä korostuu julkisilla paikoilla. H9 huomauttaa, miten pahimmillaan jotkut neurokirjon henkilöt *”[ovat] syrjässä, ne on kotona. Tämä yleinen kaupunkitila ei vaan ole saavutettavaa, se ei ole meidän kohderyhmää varten”*. Yhdenvertainen ympäristö olisi puolestaan H6:n mukaan sellainen, jossa henkilö voisi itse päättää omasta elämästään riippumatta jostain ominaisuudestaan tai tavastaan toimia. Yhdenvertaisuus liittyy siten myös yksilönvapauteen (H13) ja neurokirjon henkilön itsemääräämisoikeuden toteutumiseen (ks. myös Milton 2016; Woods ym. 2018).

Neurokirjon henkilöiden asema vähemmistöryhmänä näyttäytyy haastatteluvastauksissa niin yksilöllisenä kuin yhteiskunnallisena asiana. Järjestöt pyrkivät edistämään yksilöiden hyvää elämää mutta haluavat vaikuttaa myös rakenteisiin. Yksilölliset toimenpiteet kohdistuvat usein kuntoutuksen edistämiseen ja niin sanottuihin kohtuullisiin mukautuksiin (Yhdenvertaisuuslaki 1325/2014, 15 §), kun taas neuromoninaisessa näkökulmassa korostuu ajatus siitä, että neurokirjon henkilöiden ei tarvitse muuttua vaan yhteiskunnan heidän ympärillään (den Houting 2019). Haastatteluvastauksissa yhteiskunnallinen ja yksilöllinen lähestymistapa linkittyvät toisiinsa. Esimerkiksi kaupunkiympäristön kohdalla tämä tarkoittaa samanaikaisesti sekä yhteisten että eriytettyjen tilojen suunnittelua neurovähemmistöille. Näiden kahden lähestymistavan ei tarvitse olla toisiaan poissulkevia vaihtoehtoja, kuten H10 kommentoi: *”Yhteinen kaupunki, se ei välttämättä ole sama reitti, sama kaupunki, sama tila. Ja se, että joku eriytetään, ei välttämättä ole ihmisoikeuden loukkaus”*.

Monet haastateltavista kokevat, että kielteiset asenteet tai tietämättömyys ovat keskeisiä esteitä neurovähemmistöjen yhdenvertaisuuden toteutumiselle kaupunkiympäristössä. Tämä puolestaan liittyy neuromoninaiseen ajatteluun, eli miten *”hyväksyttäisiin, tunnistettaisiin ja tunnustettaisiin, että ihmisiä on erilaisia, neurologisesti erilaisia, erilaisia tarpeita ja se ei tee ihmisestä parempaa tai huonompaa”* (H11). Haasteelliseksi tilanne koetaan

erityisesti näkymättömien (ks. Kattari ym. 2018) tai piilotettujen vammojen (Radulski 2022) osalta, jotka ovat tyypillisiä neurokirjon henkilöille. Huolta ja kritiikkiä herättää myös ajatus, kokisiko neurotyypillinen enemmistö neurovähemmistöjen oikeuksien olevan pois omista etuoikeuksistaan kaupunkitilan käytön suhteen (H10). Asennemuutoksessa ja erilaisuuden hyväksymisessä nähdään toisaalta mahdollisuus paremman yhteiskunnan saavuttamiseksi (vrt. Vanolo 2023). Haastateltava H4 korostaa neuromoninaisuuden myönteisiä puolia: *”että oltaisiin kiinnostuneita jotenkin siinä toistemme erilaisesta tavasta tehdä asioita tai olla tai ilmaista itseään, että se ei koettaisi sitä jotenkin uhkaksi vaan mahdollisuudeksi”*.

Haastateltavat kokevat neuromoninaisuutta korostavan näkökulman mielenkiintoiseksi ja mielekkääksi tavaksi lähestyä neurokirjon henkilöiden asemaa kaupungissa ja yhteiskunnassa. Esimerkiksi H11 pohtii, miten neuromoninaisuus on sanana hyvä, koska ihmisiä on *”neurologisesti moninaisia – ja sitä kautta on erilainen tapa hahmottaa maailmaa, erilaisia tarpeita ja erilaisia tapoja olla kontaktissa toisten ihmisten kanssa”*. Vaikka kaikki haastatellut järjestöt eivät käytä neuromoninaisuuden käsitettä toiminnassaan sellaisenaan tai käyttävät sitä tilannekohtaisesti, ajatukset aivotointojen moninaisuuden ja erilaisuuden tunnistamisesta ja hyväksymisestä ovat lähtökohtina vastauksille. Tämä ilmenee myös silloin, kun haastateltavia pyydettiin pohtimaan, millainen olisi neuromoninaisempi kaupunki. H2:n mukaan neuromoninainen kaupunki olisi sellainen, jossa ihmisten erilaisuus näkyisi eletyssä ympäristössä ja suunnittelussa alusta saakka. Neurokirjon näkyvyys mainitaan tärkeäksi asiaksi, mikä tulee hyvin esille H11:n vastauksessa: *”Se on sellainen kaupunki, missä kaikkien, neurologisista ominaisuuksistaan riippumatta, kaikkien on hyvä olla ja toimia ja viihtyä siellä kaupungissa. Plus että siellä kaupungissa myös näkyy kaikki ne erilaiset neurokirjot”*.

Suunnittelu ja esteettömyys

Haastateltavat ymmärtävät kaupunkiympäristön esteettömyyden ja saavutettavuuden laajasti ja painottavat esteettömyyden eri osa-alueita. Neuroesteettömyyden osalta vastauksissa korostuvat fyysisen kaupunkitilan aistiesteettömyys ja tilan hahmottaminen, kognitiivinen saavutettavuus sekä sosiaalinen asenneympäristö. Monet haastateltavista ovat sitä mieltä, että neuroesteetön kaupunki olisi parempi kaikille. Toisaalta H1 muistuttaa, että siinä missä neuroesteettömät ratkaisut ovat hyviä muillekin kaupunkilaisille, neurokirjon henkilöille ne ovat usein välttämättömiä. Neuromoninaisuus-

den idea ilmenee yhteiskunnan ja siten myös kaupunkisuunnittelun vastuuna yhdenvertaisemmasta ympäristöstä. Kyse ei ole yksilöllisistä mukautuksista, vaan kuten H4 ilmaisee: ”*ei niin, että poistetaan semmoisia toiminnan esteitä yks kerrallaan jonkun yhden ihmisen toimintaan liittyen vaikka kuntouttamalla tai muulla, vaan me luodaan semmoisia ympäristöjä ja toimintamahdollisuuksia, jotka toimii mahdollisimman monille*”.

Kaupunkien neuroesteettömyyttä koskevat ja edistävät suunnittelutarpeet ja -toiveet ovat järjestöjen näkökulmasta moninaisia. Fyysisen kaupunkiympäristön aistiesteiksi mainitaan esimerkiksi avoimet tilat, kirkkaat valot, melu, kaiku ja hajut, ja miten ne voivat aiheuttaa kipua, huonoa oloa ja ”*sekamelskan*” (H10) joidenkin neurokirjon henkilöiden aivoissa (ks. myös Davidson & Henderson 2017; Toronyi 2021). Haastateltavien mukaan haasteellisia paikkoja kaupungissa ovat esimerkiksi suuret aukiot, ostoskeskukset, uudet koulurakennukset, korkeat aulat ja atriumit, uimahallit, julkiset kulkuvälineet sekä kauppa-keskusten läpikulkureiteillä sijaitsevat kahvilat, jotka ovat kuin ”*hollitupia*” (H4). Suunnittelutoiveet liittyvät tilojen selkeyteen, hahmotettavuuteen ja rauhallisuuteen. Kaupunkitilallisesti toivotaan esimerkiksi kaupunkikeskustojen rauhoittamista autoliikenteeltä sekä pienten puistojen ja muiden rauhallisten tilojen rakentamista niin, ”*että siellä olisi niitä keitaita, joissa sitten voisi vähän pysähtyä*” (H4). Tilasuunnittelun osalta tulisi etsiä ratkaisuja ihmismassojen vähentämiseen, koska esimerkiksi H11:n mukaan ihmisten pakkaantuminen hallitsemattomasti samaan tilaan saattaa aiheuttaa ahdistusta ja kaotuksen olotilan neurokirjon henkilölle. Liian avarat tilat ovat haastavia joillekin neurokirjon henkilöille, mutta kulkuväylien pitäisi puolestaan olla väljiä, jotta ei syntyisi ruuhkaisia solmukohtia (ks. myös McAllister ym. 2022). Yhtenä vaihtoehtona mainitaan rinnakkaiset ja erikseen merkityt hiljaiset kulkureitit ja tilat, joita käyttämällä neurokirjon henkilöt voivat välttää liiallisia aistiärsyksiä asioidessaan kaupungilla ja esimerkiksi ostoskeskuksissa. Muita haastateltavien mainitsemia tilasuunnitteluun liittyviä toimenpiteitä ovat lempeän ja pehmeän värimaailman suosiminen, säädettävä ja himmennettävä valaistus sekä akustiikan parantaminen ja taustamelun vähentäminen. Vastaavia toimenpiteitä on esitetty myös muissa neuroystävälliseen ympäristöön liittyvissä tutkimuksissa (esim. Davidson & Henderson 2017; Toronyi 2021).

Kaupunkitilan kognitiivisen saavutettavuuden kannalta tärkeitä ovat haastateltavien mielestä selkeät reitit, opasteet ja merkinnät. Opasteiden ja symbolien haluttaisiin olevan tarpeeksi isolla mer-

kittyjä, ja esimerkiksi kadunnimikylttejä pitäisi olla enemmän. Tilojen hahmottaminen ja ennakoitavuus ovat keskeisiä asioita neurokirjon henkilöille, ja kulkureiteiltä toivotaan jatkuvuutta (H11). Kognitiivinen saavutettavuus on laajemminkin osa neuromoninaisuutta. H10:n mukaan saavutettavuus liittyy ennakoitavuuteen, selkokieleen ja erilaisiin viestintäkeinoihin sekä ymmärrykseen siitä, että ”*asioita hahmotetaan toisesta perspektiivistä*”. Koska neurokirjon henkilöiden kognitiivinen toimintakyky vaihtelee, tiedon on syytä olla monikanavaista ja helposti ymmärrettävää (ks. myös Salomon & Cho 2021). Erilaisista tiloista, paikoista ja palveluista toivotaan olevan saatavilla ennakkotietoa esimerkiksi verkkosivuilla. Kuten muunkin neuroesteettömyyden osalta, selkeän ja saavutettavan tiedon nähdään auttavan muitakin kuin pelkästään neurokirjon henkilöitä.

Kaupungin neuroesteettömyyteen liittyy myös sosiaalinen asenneympäristö, mikä puolestaan vaikuttaa siihen, miten neurokirjon henkilöt uskaltavat ja haluavat liikkua kaupungissa. Sosiaalinen esteettömyys liittyy siten psyykkiseen esteettömyyteen, jota H7 kuvailee seuraavasti: ”*Kyllä minä siitä semmoista tietyllä tavalla henkistä saavutettavuutta pidän tosi tärkeänä, että se on monesti silleen, että ihmiset rohkaistuvat lähtemään liikkeelle, uskaltautuu oikeasti sinne ihmisten ilmoille, että se on oikeastaan se kaiken lähtökohta*”. Sosiaaliset kohtaamiset voivat olla joillekin neurokirjon henkilöille haasteellisia ja kuormittavia, ja erilaisesta vuorovaikutuksesta voi syntyä väärinkäsityksiä, jotka vähentävät neurovähemmistöjen turvallisuuden tunnetta kaupungissa (vrt. Kenna 2023). Osittain tämä johtuu autismitutkimuksesta tutusta niin sanotusta molemminpuolisesta myötätunto-ongelmasta (*double empathy problem*), jonka mukaan neurotyypilliset ja neurokirjioon kuuluvat henkilöt eivät aina ymmärrä toisiaan (Milton 2012). Julkisen kaupunkitilan normatiiviset säännöt kaipaavat tarkastelua, koska erilainen tai ”*outo*” käytös saatetaan tulkita väärin, mikä voi puolestaan aiheuttaa vaaratilanteita neurovähemmistöille (H2). Tärkeäksi nähdäänkin asennekasvatus ja tietoisuuden lisääminen neuromoninaisuudesta. H6 korostaa sosiaalisen ympäristön merkitystä, ihmisten välistä vuorovaikutusta ja miten ”*me voidaan just kaikki vaikuttaa siihen ja just tehdään niistä tiloista mukavia kaikkien tulla*”.

Osallistuminen ja vaikuttaminen

Neurokirjon ja aivoterveysteen keskittyvät järjestöt pyrkivät vaikuttamaan edustamiensa ryhmien yhdenvertaisuuteen ja arjen osallisuuteen monin tavoin. Vaikuttamisen keinoiksi mainitaan muun

muassa aloitteet, lausunnot ja kannanotot, erilaiset työryhmät ja verkostot, viestintä ja tiedotus sekä koulutus, neuvonta ja vertaistukitoiminta. Järjestöt tekevät jonkin verran oppilaitosyhteistyötä, mutta tätä toivotaan myös lisää, jotta saataisiin vietyä enemmän esteettömyys- ja saavutettavuustietoa tuleville suunnittelijoille ja arkkitehdeille (H12). Rakennetun ympäristön ja kaupunkisuunnittelun osalta vaikuttamistyön taso vaihtelee. Osa järjestöistä on ottanut kantaa esteettömyysasioihin, mutta kokevat neurovähemmistöjen olevan aliedustettuina muihin vammaisryhmiin verrattuna kyseisissä verkostoissa. Järjestöillä on jonkin verran omaa neuromoninaisuuden ja neuroesteettömyyden edistämiseen pyrkivää toimintaa, jota voidaan soveltaa myös kaupunkiympäristössä. Esimerkiksi Autismiliiton verkkosivuilla on saatavilla esteettömyyttä koskevaa tietoa, jossa painotetaan neuroesteettömyyden eri osa-alueita (Autismiliiton esteettömyysohjelma 2023) sekä viitataan Satakunnan ammattikorkeakoulun kanssa laadittuun tilojen aistiesteettömyyttä käsittelevään kartoitustyökaluun (Tilojen esteettömyyskartoitus..., 2014). Autismisäätiö puolestaan on ollut mukana perustamassa Autismiystävällinen-sertifikaattia, jonka avulla yritykset ja organisaatiot voivat osoittaa huomioivansa autisikirjon henkilöt palveluissaan (Autismiystävällinen sertifikaatti 2023). Järjestöiltä on saatavissa myös vammaiskortteja, joiden avulla neurokirjon henkilö pystyy osoittamaan erityistarpeitaan ulkopuolisille ja siten vähentämään väärinkäsitysten määrää ja sosiaalisia esteitä.

Neurovähemmistöjen osallisuuden edistämässä on haasteltavien mielestä vielä paljon tekemistä niin kaupungeissa kuin laajemminkin yhteiskunnassa. Kuten H11 kommentoi: *”Ei sitä hirveän paljoa kyllä sitä varsinaista osallisuutta ole. Ehkä jossain määrin jo huomioidaan, mutta sekin on helposti sitä, että neurotyypilliset sitten huomioi puolesta”*. Tällainen neurokirjon henkilöiden oman tiedon ja osaamisen ohittaminen on todettu myös muissa tutkimuksissa (Milton 2016; Salomon & Cho 2021). Parhaimmaksi keinoksi nähdään, että neurokirjon henkilöt olisivat aidosti mukana kaupunkisuunnittelussa. Järjestöillä voi tällöin olla tärkeä rooli tiedon välittäjänä ja osallistujien löytämisessä esimerkiksi jäsenyhdistystensä ja kokemustoimijaverkostoidensa kautta. Neurokirjon moninaisuudesta johtuen on oleellista, että osallistumisen tapoja ja kanavia olisi erilaisia. Käytetyn kielen pitää olla selkeää, asioiden edetä johdonmukaisesti ja monitulkintaisuutta tulee välttää. Kaupunkisuunnittelun osalta erilaiset keskustelu- ja kuulemistilaisuudet voivat olla osalle neurokirjon henkilöistä haasteellisia, jolloin palautetta olisi hyvä pystyä antamaan monikanavaisesti ja tarvittaessa henkilökohtaisesti.

H7 muistuttaa kommunikaation rauhallisuudesta ja ettei osallistuminen olisi pelkästään, että *”puhukaa mikkiin”*. Haasteltavien mukaan keskeistä on ylipäätään tiedon saaminen siitä, miten ja missä osallistua. Kuten H11 toteaa: *”Neurokirjon ihminen ei välttämättä löydä ollenkaan semmoisen paikan äärelle. Joku voi löytää, mutta moni ei, ja ehkä ne ketkä eniten tarvitsisi sitä sanaansa julki, niin eivät sinne löydä”*.

Vastauksissa korostuu, miten osallistumisen ja vaikuttamisen kannalta olennaista olisi tiedon välittäminen, ymmärryksen lisääminen ja laajemminkin neuromoninaisuuden tunnetuksi tekeminen. Järjestöillä on suhteellisen paljon tietoa esimerkiksi neuroesteettömyydestä, mutta kaupunkisuunnitteluun vaikuttamisen osalta hankalaa on prosessien vieraus ja resurssien puute. Esimerkiksi H8:n mukaan on vaikea tietää, kehen olla yhteydessä ja mistä asiasta kaupunkisuunnitteluun liittyen. Järjestöjen edustajat kaipaaisivat vaikuttamistyönsä tueksi myös muun muassa käsitteiden määrittelyä, konkreettisia ohjeita, käyttäjälähtöistä tutkimusta ja numeerista tietoa siitä, millaista hyötyä neurokirjon huomioivasta kaupunkisuunnittelusta on yhteiskunnalle. Nykyisessä esteettömyyttä koskevassa kansallisessa lainsäädännössä nähdään olevan puutteita neuroesteettömyyden osalta, mihin toivotaan muutosta, jotta *”olisi jotain, mihin voisi vedota ja olisi jotain sellaista konkreettista, mitä voisi käyttää suunnittelijain”* (H6). H12:n mukaan säätelyn puuttumisen vuoksi julkisia tiloja koskeva kaupunkisuunnittelu edellyttäisikin tällä hetkellä kansainvälisten sopimusten tarkastelua ja *”yhdenvertaisuuslain hieman semmoista positiivista tulkintaa”*. Lain osalta neurokirjon henkilöiden osallisuus ja esteettömyys ovat siten pitkälti yhdenvertaisuusasioita. Haasteltavien mukaan olisi tärkeää ja yhdenvertaista, että neurokirjon henkilöt osallistuisivat kaupunkisuunnitteluun vähintään kuulemisen kautta tai mielellään aktiivisina toimijoina. Aito osallisuus voi H11:n mukaan toteutua vain, jos neurokirjon henkilöt olisivat tasaveroisina työntekijöinä mukana kaupunkien esteettömyyttä suunnittelevissa suunnittelutiimeissä.

Johtopäätökset

Olen tarkastellut tässä artikkelissa neuromoninaisuuden kysymyksiä kaupungissa ja sitä, miten neurokirjon henkilöitä voitaisiin huomioida paremmin kaupunkiympäristössä ja suunnittelussa. Kun tarkastellaan neuromoninaisempaa kaupunkia kokonaisuutena, yhdenvertaisuuden ja neuroesteettömyyden teemat ja niiden linkittyminen toisiinsa korostuvat sekä toteuttamissani järjestöhaastatteluissa että aiemmassa kansainvälisessä

tutkimuskirjallisuudessa. Neuromoninaisuuden ja kaupunkitilan välinen suhde näyttäytyy siinä, miten kaupunkien materiaallinen ja fyysinen ympäristö, neurokirjon henkilöiden sosiaalinen ja yhteiskunnallinen asema, neurologisten toimintojen erilaisuus ja neuromoninaisuuteen liitettävät merkitykset ovat keskenään vuorovaikutuksessa. Tämä ilmenee haastatteluisissa muun muassa siten, että kaupunkiympäristö, esteettömyys, suunnittelu ja osallisuus ymmärretään sekä konkreettisina kehittämiskohteina ja käytäntöinä että yhdenvertaisuuteen tähtäävinä yhteiskunnallisina asioina.

Neuromoninaisempi kaupunki on järjestöhaastattelujen perusteella selkeä ja rauhallinen mutta samalla mukautuvainen ihmisten erilaisiin tarpeisiin. Lisäksi tiloihin ja toimintoihin liittyvä erilaisuuden suvaitseminen, ennakoitavuus ja tiedon saavutettavuus ovat olennaisessa roolissa neuromoninaisemmassa kaupungissa. Järjestöjen edustajilla on useita konkreettisia kehittämissuhteita, miten neuromoninaisuus ja neurokirjon henkilöt voitaisiin ottaa huomioon kaupunkiympäristössä. Fyysisen neuroesteettömyyden osalta kehitettävää on erityisesti aistiesteettömyyteen, tilojen hahmottamiseen ja opasteisiin liittyen. Muun muassa pienimuotoiset puistot ja muut rauhoittumisen tilat, lempeä valo-, väri- ja äänimaailma, henkilöautoliikenteen vähentäminen, kulkureittien jatkuvuus, opasteiden selkeys sekä riittävä etukäteistieto tiloista ja palveluista mainitaan asioiksi, jotka auttavat tekemään kaupunkitilasta saavutettavamman neurokirjon henkilöille.

Fyysisen kaupunkitilan ohella tärkeäksi ja jopa tärkeämmäksi tekijäksi järjestöhaastatteluisissa nousee kaupunkien asenneympäristö, millä on merkitystä neurokirjon henkilöiden kokeman sosiaalisen ja psyykkisen esteettömyyden kannalta. Muiden ihmisten tietämättömyys neurokirjon piirteistä, molemminpuoliset väärinkäsitykset ja väärintulkinnat sekä syrjivä käytös saattavat aiheuttaa epävarmuutta neurokirjon henkilöissä julkisilla paikoilla. Monet neurokirjon henkilöt joutuvat muuttamaan ja mukauttamaan käytöstään (ns. *maskaaminen*; ks. Rudenski 2022) tai suunnittelemaan ja arvioimaan kaupungilla liikkumistaan tavallista enemmän, mikä on kuormittavaa ja valmiiksi helposti kuormittaville aivoille. Haastateltavat pitävät merkittävänä tietoisuuden lisäämistä neuromoninaisuudesta ja neurokirjon piirteistä, ja lisäksi he korostavat neurokirjon henkilöiden osallisuuden edistämistä yhteiskunnassa. Kaupunkisuunnittelun osalta tämä tarkoittaa esimerkiksi monikanavaista viestintää, osallistumisprosessien selkeyttämistä ja helpottamista sekä neurokirjon henkilöiden ottamista mukaan suunnitteluun kokemustoimijoina ja työntekijöinä.

Tutkimukseni tiivistettynä tuloksena ja yhteenvetona esitän, että neuromoninaisempi kaupunki

on selkeä, rauhallinen, joustava, ennakoitava ja asenneympäristöltään suvaitseva. Kaupunkisuunnittelun osalta neuroesteettömyyden ulottaminen julkisiin tiloihin ja aistiympäristöön edistäisi neurokirjon henkilöiden arjen osallisuutta, mutta tällä hetkellä Suomen esteettömyyslainsäädäntö ei huomioi neurokirjon henkilöiden tilallisia erityistarpeita. Säädösten päivittäminen, neuroesteettömyyttä koskevien ohjeistusten laatiminen ja alan toimijoiden koulutus olisivat keinoja, joilla voidaan luoda pohjaa neuromoninaisemmalle kaupungille. Asia koskee kaupunkitilojen lisäksi laajemminkin suomalaista yhteiskuntaa ja rakennettua ympäristöä, kuten koulujen, toimistotilojen, asuintalojen ja muiden rakennusten suunnittelua. Neurokirjoo, aivoterveysten ja esteettömyyteen keskittyvät järjestöt ja yhdistykset pyrkivät omalla vaikuttamistyöllään parantamaan neurovähemmistöjen asemaa yhteiskunnassa, mutta tätä varten tarvitaan eri toimijoiden yhteistyötä.

Johtopäätöksensä on, että neuromoninaisuus tarkoittaa kaupunkien yhteydessä sekä neurokirjon henkilöiden erityistarpeiden huomioimista kaupunkisuunnittelussa että ihmisten neurologisten piirteiden vaihtelun ja erilaisuuden hyväksymistä kaupunkitilassa. Näiden asioiden, eli positiivisen erityiskohtelun ja yhdenvertaisuuden, ei tarvitse olla ristiriidassa keskenään. Kyseinen ajatus poikkeaa osittain esimerkiksi *Universal Design* tai *Design for All* -suunnitteluperiaatteista, joiden mukaisesti tiloja tulisi suunnitella mahdollisimman monen ihmisen käytettäväksi ilman mukautuksia tai erityisratkaisujen käyttöönottoa (Persson ym. 2015). Useat haastatellut huomauttivatkin, että vaikka neuromoninaisuuden huomioiva kaupunki olisi parempi kaikille, tarvitaan myös erillisiä rauhallisia tiloja, reittejä ja palveluita juuri neurokirjon henkilöitä varten.

Lopuksi on syytä palata vielä neuromoninaisuuden käsitteeseen ja haasteisiin, jotka liittyvät termin soveltamiseen kaupunkikontekstissa. Keskeistä on ymmärtää, että neuromoninaisuudessa on kyse kirjosta ja vaihtelusta, joten yksiselitteisten ohjeiden ja määräysten antaminen on vaikeaa ja aiheen liiallinen yleistäminen ei ole suotavaa. Lisäksi kaupunkitilaan liittyy aina yllätyksiä ja suunnittelemattomuutta, minkä takia neuromoninaisen kaupungin toteuttaminen on haasteellista ja kenties mahdotonta. Tämän vuoksi olen itsekin päätenyt käyttämään vertailumuotoista termiä ”neuromoninaisempi kaupunki” perusmuotoisen käsitteen sijasta. Jatkossa on mielenkiintoista pohtia, miten neuromoninaisuus suhteutuu kaupunkisuunnittelun nykyisiin käytäntöihin sekä muihin ihmisen ja ympäristön välistä suhdetta tarkasteleviin aloihin, jotka perinteisesti rakentuvat neurotyypillisen ajat-

telun varaan. Neuromoninainen näkökulma monipuolistaa kaupunkien tilallista tarkastelua ja nostaa yhdenvertaisuuden ja saavutettavuuden keskeisiksi teemoiksi kaupunkitiloja suunniteltaessa.

Neuromoninaisuus on käsitteenä poliittinen, koska siinä on kyse niin neurokirjon henkilöiden oikeuksien puolustamisesta kuin kunnioituksesta, osallisuudesta ja itsemääräämisoikeuden hyväksymisestä (Nelson 2021). Käsitteen poliittisuus ilmenee käytännössä siinä, millä tavoin neurovähemmistöt huomioidaan päätöksenteossa, lainsäädännössä ja tässä tapauksessa kaupunkisuunnittelussa, mutta vielä enemmän neurokirjon henkilöiden oman poliittisen ja arjen toimijuuden tunnistamisessa. Olen haastattelut tätä artikkelia varten järjestöjen ja yhdistysten edustajia, mutta jatkossa olisi tärkeää saada tietoa neurokirjon henkilöiden omakohtaisista kokemuksista kaupungissa suoraan heiltä itseltään ja heidän itsensä kertomina. Kuten neuromoninaisuuteen perehtyneet tutkijat Anna Stenning ja Hanna Bertilsdotter-Rosqvist (2021: 1536) kirjoittavat, tällaista tutkimusta pitäisi tehdä neurokirjon henkilöiden kanssa eikä pelkästään heistä tai heidän puolestaan. Lopuksi toteankin, että samalla kun tarvitaan lisää kaupunkitutkimusta neuromoninaiempasta kaupungista, tarvitaan myös neuromoninaiempaa kaupunkitutkimusta.

Kiitokset

Kiitan artikkelin vertaisarvioijia kannustavasta ja rakentavasta palautteesta. Tutkimus on toteutettu osana Koneen Säätiön rahoittamaa Tila, oikeudenmukaisuus ja arkipäivän demokratia -hanketta.

KIRJALLISUUS

ADHD: Käypä hoito -suositus (2019) ADHD-oireisiin vaikuttavat ympäristö- ja motivaatiotekijät. Suomalainen Lääkäriseura Duodecim, Helsinki. <https://www.kaypahoito.fi/nix00944> 8.12.2023.

Arpiainen, L., Wäre-Åkerblom, S., Hillukkala, E., Mäkinen, R. & Roberts, V. (2021) *YK:n vammaisoppimus ja rakennetun ympäristön esteettömyys: Tulevaisuuden lainsäädäntö- ja ohjaustarpeet*. Valtioneuvoston selvitys- ja tutkimustoiminnan julkaisusarja 71/2021. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-383-382-1>

Autismikirjon häiriö: Käypä hoito -suositus (2023) Suomalainen Lääkäriseura Duodecim, Helsinki. <https://www.kaypahoito.fi/hoi50131> 8.12.2023.

Autismiliiton esteettömyysohjelma (2023) Autismiliitto. <https://autismiliitto.fi/materiaalia/esteettomyys> 8.12.2023.

Autismiliitto (2023) Vammaispalvelulain voimaantumisen siirtäminen. Asia: VN/19726/2023. Lausunto 11.08.2023. Autismiliitto, Helsinki.

Autismiystävällinen sertifikaatti (2023) Suomen Autis-
mikirjon Yhdistys. <https://asy.fi/vaikuttaminen/autismiystavallinen> 8.12.2023.

Black, M. H., McGarry, S., Churchill, L., D'Arcy, E., Dagleish, J., Nash, I., ... & Girdler, S. (2022) Considerations of the built environment for autistic individuals: a review of the literature. *Autism* 26(8) 1904–1915. <https://doi.org/10.1177/136236132211027>

Bottema-Beutel, K., Kapp, S. K., Lester, J. N., Sasson, N. J. & Hand, B. N. (2021) Avoiding ableist language: suggestions for autism researchers. *Autism in Adulthood* 3(1) 18–29. <https://doi.org/10.1089/aut.2020.0014>

Bruyère, S. M. & Colella, A. (2022; toim.) *Neurodiversity in the workplace: Interests, issues, and opportunities*. Routledge, New York.

Chapman, R. (2020) Defining neurodiversity for research and practice. Teoksessa Bertilsdotter-Rosqvist, H., Chown, N. & Stenning, A. (toim.) *Neurodiversity studies: A new critical paradigm*, 218–220. Routledge, Abingdon.

Clouder, L., Karakus, M., Cinotti, A., Ferreyra, M. V., Fierros, G. A. & Rojo, P. (2020) Neurodiversity in higher education: a narrative synthesis. *Higher Education* 80(4) 757–778. <https://doi.org/10.1007/s10734-020-00513-6>

Cope, M. (2010) Coding qualitative data. Teoksessa Hay, I. (toim.) *Qualitative research methods in human geography*, 281–294. Oxford University Press, Ontario.

Davidson, J. & Henderson, V. L. (2017) The sensory city: autism, design and care. Teoksessa Bates, C., Imrie, R. & Kullman, K. (toim.) *Care and design: Bodies, buildings, cities*, 74–94. John Wiley & Sons, Oxford.

Dindar, K., Kilpiä, A., Kämäräinen, A., Pihlainen, K., Pukki, H. K. & Kärrä, E. (2023) Sidosryhmien näkemyksiä autismikirjoja koskevasta terminologiasta Suomessa. *NMI Bulletin* (2/2023) 19–35. <https://bulletin.nmi.fi/category/2023/nmi-bulletin-2-2023/> 8.12.2023.

Dyck, E. & Russell, G. (2020) Challenging psychiatric classification: healthy autistic diversity and the neurodiversity movement. Teoksessa Taylor, S. J. & Brumby, A. (toim.) *Healthy minds in the twentieth century: In and beyond the asylum*, 167–188. Palgrave MacMillan, London.

Egner, J. E. (2019) “The disability rights community was never mine”: neuroqueer disidentification. *Gender & Society* 33(1) 123–147. <https://doi.org/10.1177/08912432188032>

Eskola, J., Latti, J. & Vastamäki, J. (2018) Teema-haastattelu: lyhyt selviytymisopas. Teoksessa Valli, R. & Aaltola, J. (toim.) *Ikkunoita tutkimusmetodeihin 1: Metodien valinta ja aineistonkeruu*, 27–51. PS-kustannus, Jyväskylä.

EU (2019/882) Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi tuotteiden ja palvelujen esteettömyysvaati-

- muksista. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/882/8.12.2023>
- Hall, E. & Wilton, R. (2017) Towards a relational geography of disability. *Progress in Human Geography* 41(6) 727–744. <https://doi.org/10.1177/0309132516659741>
- HE 2022/41. Hallituksen esitys eduskunnalle tuotteiden ja palvelujen esteettömyysvaatimuksia koskevan direktiivin täytäntöönpanoa koskevaksi lainsäädännöksi. <https://www.finlex.fi/fi/esitykset/he/2022/20220041/8.12.2023>.
- Hens, K., Robeyns, I. & Schaubroeck, K. (2019) The ethics of autism. *Philosophy Compass* 14(1) e12559. <https://doi.org/10.1111/phc3.12559>
- den Houting, J. (2019) Neurodiversity: an insider's perspective. *Autism* 23(2) 271–273. <https://doi.org/10.1177/13623613188207>
- Jaarsma, P. & Welin, S. (2012) Autism as a natural human variation: reflections on the claims of the neurodiversity movement. *Health care analysis* 20, 20–30. <https://doi.org/10.1007/s10728-011-0169-9>
- Judge, S. M. (2018) Languages of sensing: bringing neurodiversity into more-than-human geography. *Environment and Planning D: Society and Space* 36(6) 1101–1119. <https://doi.org/10.1177/026377581774894>
- Illes, J., Clarke, A., Boys, J. & Gardner, J. (2022) *Neurodivergence and architecture*. Academic Press, Cambridge.
- Imrie, R. & Edwards, C. (2007) The Geographies of disability: reflections on the development of a sub-discipline. *Geography Compass* 1(3) 623–640. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2007.00032.x>
- Kafer, A. (2013) *Feminist, queer, crip*. Indiana University Press, Bloomington.
- Kapp, S. K. (2020; toim.) *Autistic community and the neurodiversity movement: Stories from the frontline*. Palgrave Macmillan, Singapore.
- Kapp, S. K., Gillespie-Lynch, K., Sherman, L. E., & Hutman, T. (2013) Deficit, difference, or both? Autism and neurodiversity. *Developmental Psychology* 49(1) 59–71. <https://doi.org/10.1037/a0028353>
- Kattari, S. K., Olzman, M. & Hanna, M. D. (2018) “You look fine!”: ableist experiences by people with invisible disabilities. *Affilia* 33(4) 477–492. <https://doi.org/10.1177/0886109918778>
- Kenna, T. (2022) Cities of neurodiversity: new directions for an urban geography of neurodiversity. *Area* 54(4) 646–654. <https://doi.org/10.1111/area.12803>
- Kenna, T. (2023) Neurodiversity in the city: exploring the complex geographies of belonging and exclusion in urban space. *The Geographical Journal* 189(2) 370–382. <https://doi.org/10.1111/geoj.12512>
- Maankäyttö- ja rakennuslaki 132/1999. Annettu Helsingissä 5.2.1999.
- Marcotte, J., Grandisson, M. & Milot, É. (2023) What makes home environments favorable to independence: perspectives of autistic people and their parents. *Disability and Rehabilitation* 45(10) 1684–1695. <https://doi.org/10.1080/09638288.2022.2074153>
- McAllister, K., McBeth, A. & Galway, N. (2022) Autism spectrum condition and the built environment. *Cities & Health* 6(6) 1164–1178. <https://doi.org/10.1080/23748834.2022.2139210>
- Milton, D. (2012) On the ontological status of autism: the ‘double empathy problem’. *Disability & Society* 27(6) 883–887. <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.710008>
- Milton, D. (2014) Autistic expertise: a critical reflection on the production of knowledge in autism studies. *Autism* 18(7) 794–802. <https://doi.org/10.1177/1362361314525281>
- Miten puhumme itsestämme ja kuinka haluamme meille puhuttavan: Autismin syrjimätön sanasto (2022) Suomen Autismikirjon Yhdistys. <https://asy.fi/wp-content/uploads/2022/10/Miten-puhumme-itsetamme-ja-kuinka-haluamme-meille-puhuttavan-syrjimaton-sanasto.pdf> 8.12.2023.
- Nagib, W. & Williams, A. (2017) Toward an autism-friendly home environment. *Housing Studies* 32(2) 140–167. <https://doi.org/10.1080/02673037.2016.1181719>
- Nelson, R. H. (2021) A critique of the neurodiversity view. *Journal of Applied Philosophy* 38(2) 335–347. <https://doi.org/10.1111/japp.12470>
- Oliver, M. (1983) *Social work with disabled people*. Macmillan, Basingstoke.
- Oliver, M. (1996) *Understanding disability: From theory to practice*. Macmillan, Basingstoke.
- Oliver, M. (2013) The social model of disability: thirty years on. *Disability & Society* 28(7) 1024–1026. <https://doi.org/10.1080/09687599.2013.818773>
- Parikka, J., Halonen-Malliarakis, N. & Puustjärvi, A. (2017) *Vaikeudesta voimaksi: Neuropsykiatriset häiriöt ja niiden huomioiminen koulussa*. Finn Lectura, Helsinki.
- Perry, A. & Yankowski, A. (2014; toim.) *Ethics and neurodiversity*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.
- Persson, H., Åhman, H., Yngling, A. A. & Gulliksen, J. (2015) Universal design, inclusive design, accessible design, design for all: different concepts, one goal? *Universal Access in the Information Society* 14, 505–526. <https://doi.org/10.1007/s10209-014-0358-z>
- Pesonen, H. V., Nieminen, J. H., Vincent, J., Waltz, M., Lahdelma, M., Syurina, E. V. & Fabri, M. (2023) A socio-political approach on autistic students' sense of belonging in higher education. *Teaching in Higher Education* 28(4) 739–757. <https://doi.org/10.1080/13562517.2020.1852205>
- Radulski, E. M. (2022) Conceptualising autistic masking, camouflaging, and neurotypical privilege: towards a minority group model of neurodiversity. *Human Development* 66(2) 113–127. <https://doi.org/10.1159/000524122>

- Rakennettu ympäristö kaikille. Esteettömyystyöryhmän raportti (2023) Ympäristöministeriö, Helsinki.
- Rentenbach, B., Prisolovsky, L. & Gabriel, R. (2017) Valuing differences: neurodiversity in the classroom. *Phi Delta Kappan* 98(8) 59–63. <https://doi.org/10.1177/003172171770829>
- Robertson, C. & Baron-Cohen, S. (2017) Sensory perception in autism. *Nature Reviews Neuroscience* 18, 671–684. <https://doi.org/10.1038/nrn.2017.112>
- RT 09-11022. Perustietoa liikkumis- ja toimimiseistä (2011) Rakennustietosäätiö, Helsinki.
- RT 103141. Esteetön liikkumis- ja toimimisympäristö (2019) Rakennustietosäätiö, Helsinki.
- Russell, G. (2020) Critiques of the neurodiversity movement. Teoksessa Kapp, S. K. (toim.) *Autistic community and the neurodiversity movement: Stories from the frontline*, 287–303. Palgrave Macmillan, Singapore.
- Salomon, D. & Cho, M. (2021) Ableism in communicative planning: an autistic perspective. Artikkelissa Stafford, L., Vanik, L. & Bates, L. K. (toim.) *Disability justice and urban planning. Planning Theory & Practice* 23(1) 101–142. <https://doi.org/10.1080/14649357.2022.2035545>
- Satel, S. & Lilienfeld, S. O. (2013) *Brainwashed: The seductive appeal of mindless neuroscience*. Basic Civitas Books, New York.
- Shaw, S. C. K., McCowan, S., Doherty, M., Grosjean, B. & Kinnear, M. (2021) The neurodiversity concept viewed through an autistic lens. *The Lancet Psychiatry* 8(8) 654–655. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(21\)00247-9](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(21)00247-9)
- Singer, J. (1998) *Odd people in: The birth of community amongst people on the autistic spectrum. A personal exploration based on neurological diversity*. University of Technology, Sydney.
- Socada, L. (2020) Autismikirjon häiriöt. *Lääkärikirja Duodecim*. 9.3.2020 <https://www.terveyskirjasto.fi/dlk00355> 8.12.2023.
- Sonuga-Barke, E. & Thapar, A. (2021) The neurodiversity concept: is it helpful for clinicians and scientists? *The Lancet Psychiatry* 8(7) 559–561. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(21\)00167-X](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(21)00167-X)
- Stenning, A. & Bertilsdotter-Rosqvist, H. B. (2021) Neurodiversity studies: mapping out possibilities of a new critical paradigm. *Disability & Society* 36(9) 1532–1537. <https://doi.org/10.1080/09687599.2021.1919503>
- Strand, L. R. (2017) Charting relations between intersectionality theory and the neurodiversity paradigm. *Disability Studies Quarterly* 37(2). <https://doi.org/10.18061/dsq.v37i2.5374>
- Suomen perustuslaki 73/1999. Annettu Helsingissä 11.6.1999.
- Sutinen, T. (2023) Vammaispalvelulain lykkäys jakaa vammaisjärjestöjä – osa ei halua liian laajaa lakia, koska ”voittaako sitten kukaan”. Helsingin Sanomat 26.9.2023 <https://www.hs.fi/politiikka/art-2000009872639.html> 8.12.2023.
- Tilojen esteettömyyskartoitus aistit huomioiden (2014) Satakunnan ammattikorkeakoulu, Sarja D, Muut julkaisut 9/2014.
- Tola, G., Talu, V., Congiu, T., Bain, P. & Lindert, J. (2021) Built environment design and people with autism spectrum disorder (ASD): a scoping review. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 18, 1–15. <https://doi.org/10.3390/ijerph18063203>
- Toronyi, D. (2021) Hidden geographies: design for neurodivergent ways of hearing and sensing. *Cities & Health* 5(1–2) 133–137. <https://doi.org/10.1080/23748834.2019.1627059>
- Tuomi, J. & Sarajärvi A. (2018) *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Uudistettu laitos. Tammi, Helsinki.
- Turkka, J. (2004) Tunnistatko aivovamman jälkitilat? *Lääketieteellinen aikakauskirja Duodecim* 120(12) 1425–1427. <https://www.duodecimlehti.fi/duo94334> 8.12.2023.
- Vahva ja välittävä Suomi: Pääministeri Petteri Orpon hallituksen ohjelma (2023) Valtioneuvoston julkaisuja 58/2023. Valtioneuvosto, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-383-763-8>
- Valtioneuvoston asetus rakennuksen esteettömyydestä 241/2017. Annettu Porvoossa 4.5.2017
- Vammaisalan järjestöt (2023) Terveyden ja hyvinvoinnin laitos, Helsinki. <https://thl.fi/fi/web/vammais-palvelujen-kasikirja/vammaisuus-yhteiskunnassa/vammaisalan-toimijoita-ja-jarjestoja/vammaisalan-jarjestot> 8.12.2023.
- Vammaispalvelulaki 675/2023. Annettu Helsingissä 14.4.2023.
- Vanolo, A. (2023) Autistic cities: critical urbanism and the politics of neurodiversity. *City* 27(1–2) 190–208. <https://doi.org/10.1080/13604813.2023.2178273>
- Williams, D. (1998) *Autism and sensing: The unlost instinct*. Jessica Kingsley Publishers, London.
- Woods, R., Milton, D., Arnold, L. & Graby, S. (2018) Redefining critical autism studies: a more inclusive interpretation. *Disability & Society* 33(6) 974–979. <https://doi.org/10.1080/09687599.2018.1454380>
- Yergeau, M. (2018) *Authoring autism: On rhetoric and neurological queerness*. Duke University Press, Durham.
- Yhdenvertaisuuslaki 1325/2014. Annettu Helsingissä 30.12.2014.
- Yleissopimus vammaisten henkilöiden oikeuksista 27/2016. Suomen säädöskokoelman sopimussarja 398. Allekirjoitettu Helsingissä 31.5.2016.